

PAR LIKUMĪBU UN TAISNĪGUMU

Vaira Viķe-Freiberga dzimusi Rīgā (1937), dzīvojusi Vācijas bēgļu nometnēs, Marokā un Kanādā. *B.A.* un *M.A.* grāds iegūts Toronto Universitātē, *Ph.D.* grāds eksperimentālajā psiholoģijā Makgila (*McGill*) Universitātē Monreālā. Psiholoģijas profesore Monreālas Universitātē (*Université de Montréal*) (1965–1998), ievēlta par emeritēto goda profesori 1998. gadā, kad atgriezās uz dzīvi Latvijā kā jaun dibinātā Latvijas Institūta direktore (1998–1999). Latvijas Valsts prezidente (1999–2007). Galvenie pētījumi vērsti uz atmiņas, valodas un prāta procesiem. Vienlaikus veikti pētījumi par dainu semiotiku, poētiku un struktūru (citstarp 7 grāmatas par Saules dainām). 5 zinātņu akadēmiju locekle, 22 goda doktora grādi, 47 apbalvojumi. Oksfordas Universitātes Vulfsona (*Wolfson*) koledžas goda biedre (*honorary fellow*). Bijusi Pasaules lideru alianses *Madrides klubs* (*World Leadership Alliance – Club de Madrid*) prezidente (2013–2019), kopš 2011. gada Nizāmī Gandžavī starptautiskā centra (*Nizami Ganjavi International Center*) valdes līdzpriekšsēdētāja. Turpina publicēties.

Raksturvārdi: tiesiskums, taisnīgums, demokrātija, Satversme, cilvēktiesības, vienlīdzība.

Pārdomas par valstu un cilvēku tiesībām mani nopietni nodarbinājušas visa mūža garumā, sākot jau ar došanos trimdā agrā bērnībā līdzī vecākiem kā politiskiem bēgļiem, garus gadus turpinoties, dzīvojot zemēs ar demokrātiskām iekārtām, un kulminējot ar manu atgriešanos atkal neatkarīgajā dzimtenē un ievēlēšanu par Valsts prezidenti 1999. gada 17. jūnijā (17. jūnijs ir diena, kad 1940. gadā sākās Padomju Savienības īstenotā Latvijas okupācija). Biju pagodināta ar ielūgumu tiešsaistē uzrunāt svinīgo sēdi par godu Satversmes tiesas jaunā tiesas gada atklāšanai 2021. gada 4. janvārī ar šādu (šeit nedaudz rediģētu) tekstu.

To astoņu gadu laikā, kad kalpoju tautai kā Latvijas Valsts prezidente, viens no maniem pienākumiem bija jauno tiesnešu zvēresta pieņemšana un amata ķēdes uzlikšana uz viņu pleciem. Tādos gadījumos es vienmēr uzsvēru, cik valstij svarīgi ir pienākumi, ko viņi tajā brīdī uzņemas, jo likuma vara un to īstenojoša tiesu sistēma pieder pie demokrātijas pašiem svarīgākajiem balstiem. Tiesu sistēmai jāgādā par to, lai visas tiesības, ko katram pilsonim garantē gan valsts Satversme, gan likumdevēju gadu gaitā pieņemtie civillikumi un krimināllikumi, tik tiešām tiktu respektētas un lai katrs

pilsonis var paļauties uz vienādu attieksmi tiesas priekšā.

Demokrātiskās iekārtās ir pieņemts, ka tiesu vara ir neatkarīga, tas ir fundamentāls un svarīgs princips, bet tas tomēr nedrīkstētu nozīmēt, ka tiesu vara var atļauties būt neefektīva, bezatbildīga vai neprofesionāla, kur nu vēl korumpēta. Gluži kā katram citam brīvas profesijas pārstāvim, arī tiesnesim vai tiesnesei ir jābūt pakļautam regulāriem savu kompetenču un savas profesionalitātes izvērtējumiem, citādi iestājas visatļautības un profesionālās patvaļas atmosfēra, kas iedragā visas tiesu sistēmas prestižu un reputāciju. Tiesu prestižam kaitē, ja tiesnesis – atsaukdamiem tieši uz savu kā tiesneša amatu – atļaujas publiski pasludināt nosodījumus vārdos nosauktām personām, par konkrētās situācijas faktiem nebūdam informēts. Kur tādā gadījumā paliek profesionālā ētika un nevainīguma prezumpcija? Tiesu prestižam vēl vairāk kaitē, ja tiesas uzkrītoši bieži attaisno smagos finansiālos noziegumus apsūdzētas personas vai gadiem ilgi pasludina tikai nosacītus sodus narkotiku tirgotājiem, ko policija noķērusi burtiski ar precī rokās. Vēl vairāk – neuzticība tiesu varas taisnīgumam rada pilsoņu neuzticību visai valsts pārvaldes

sistēmai, un tas jau kļūst par nopietnu draudu valsts iekšējai drošībai un stabilitātei. Tamdēļ tieši tiesu varai pašai jābūt visaktīvākajai savas darbības objektīvā izvērtēšanā un uzlabošanā, tā pierādot, ka neviens nedrīkst stāvēt pāri atbildībai par savu darbu.

Tiesu prestižu pilsoņu acīs ļoti iespaido arī tiesu sistēmas procedurālie aspekti, pie kuriem būtu pieskaitāmi arī jautājumi, kas saistīti ar prokuratūras darba kvalitāti. Būtu vērtīgi zināt, kurā rangā atrodas Latvija caurmēra gaidīšanas laika ziņā līdz lietu izskatīšanas sākumam, kā arī uz caurmēra laiku starp vienu tiesas sēdi un nākamo katrā lietā. Cik daudzās citās demokrātiskās valstīs tiesu procesi pat vienkāršām lietām var ilgt vairāk nekā 10 gadu, cik valstīs lietas atkārtoti tiek sadalītas, atkal apvienotas, atkal sadalītas, un katru reizi viss process atsākas no gala? Cik vēl valstīs atsevišķu lietu iztiesāšanā bijis nepieciešams 200 un vairāk sējumu, un kur vēl nabaga tiesnesim vai tiesnesei vairākas dienas nākas stāvēt kājās, lai skaļā balsī nolasītu sīki detalizētu savu spriedumu? Procedūras vienmēr ir iespējams uzlabot, un salīdzinājumi ar citām valstīm te varētu būt lietderīgi.

Turpmāk šajā rakstā vēlētos pakavēties pie taisnīguma un tiesiskuma jēdziena ļoti vispārīgā līmenī. Neviens nenoliegs, ka pasaulē vēl joprojām valda ārkārtīgi daudz netaisnības un vardarbības, tomēr vēsturiskā perspektīvā tieši pēdējo dažu gadsimtu laikā ir noticis milzīgs progress gan tautu, gan indivīdu tiesību izpratnē. 1789. gadā sākušās Lielās franču revolūcijas sauklis *Liberté, égalité, fraternité* vienlīdzību, it īpaši jau likuma priekšā, iekļauj ka centrālo principu starp brīvību un brālību, ar ko, protams, domāta sabiedriskā atbildība un solidaritāte. Tomass Peins (*Thomas Paine*) savā traktātā *Rights of Man* (1791, 1792) spoži argumentēja pret tiem laikabiedriem Anglijā, kas bija jau pasteigušies asi nosodīt šīs vērtības. Peins uzsvēra, ka katram cilvēkam pienākas jau no dabas dotas tiesības, un uzsvēra, ka šīs neatņemamās tiesības ir pārākas par sabiedrībā pieņemtām politiskām hartām (un likumiem). Hartas un likumi jebkurā brīdī var arī tikt mainīti, un tieši tas vēl mūsdienās, 2021. gadā, tiek darīts varai par labu daudzās autoritārās mūsdienu iekārtās. Peins arī argumentēja, ka mantotās privilēģijas (tās,

kas piederēja gan aristokrātijai, gan muižniecībai kā lielajiem zemes īpašniekiem) ir pamatā netaisnas. Savā dzimtajā Lielbritānijā viņš tamdēļ tika apsūdzēts par musināšanu uz sacelšanos pret Kroni (angl. *sedition libel against the Crown*) un notiesāts *in absentia* uz nāvi pakarot. No nāves viņu izglāba tikai atrašanās Francijā un pēc tam pārcelšanās uz ASV, kur viņš turpināja atbalstīt amerikāņu revolūciju un tās Neatkarības deklarāciju. Tai pašā 1792. gadā Anglijā iznāca Mērijas Volstonkraftes (*Mary Wollstonecraft*) darbs *A Vindication of the Rights of Woman*, kur izteiktās prasības pēc sieviešu tiesībām un vienlīdzības likuma priekšā diemžēl vēl 2021. gadā nebūt nav visas visur pasaulē pilnībā atzītas.

Pagājušajā gadsimtenī nopietns principiāls pavērsiens notika pēc Otrā pasaules kara līdz ar Apvienoto Nāciju Organizācijas (ANO) nodibināšanu un drīz pēc tam ar ANO Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas pieņemšanu. Aukstā kara beigās un Padomju Savienības sabrukums ļāva šos principus iedibināt praksē arī tādām valstīm kā Latvija, kas pusgadsimtu bija apspiesta un atradās svešu spēku okupācijā. Pēc perioda, kad ASV uz laiku bija kļuvušas it kā par vienīgo hegemonu pasaulē, arvien aktīvāk ir izvērtušās debātes par multilaterālismu kā visaptverošu pamatprincipu, kam būtu jāvalda valstu starptautiskajās attiecībās. Multilaterālisms tiek piesaukts kā pretspēks vienas vai vairāku lielvalstu kā hegemonu pārlietu smagam iespaidam pasaules mērogā, un šis jautājums ieguvis īpašu dinamiku saistībā ar ANO 75. dibināšanas gada dienu. Tas attiecas uz tādu pasaules kārtību, kur valdītu likumība un taisnīgums un kur starpvalstu attiecībās spēks un vara nebūtu vairs vienīgie noteicēji. To varētu saukt par demokrātiju starptautiskajās attiecībās, un mazām valstīm kā Latvija šāds princips, protams, var būt tikai simpātisks. Starptautisku principu deklarācijas, protams, vēl negarantē, ka tie tiks respektēti arī praksē, tomēr nonākšana līdz kopējām deklarācijām jau ir nopietns solis uz priekšu. Pie pasaules mēroga kopēji pieņemtiem mērķiem pieder arī ANO ilgtspējīgās attīstības mērķi, kuru sasniegšanai ilgstošā Covid-19 pandēmija diemžēl var tikai nākt par ļaunu un prasīt lielākas pūles to īstenošanā.

Likumība un taisnīgums katrā nācijvalstī balstās uz vēsturiski tikai pakāpeniski atzītiem demokrātijas un cilvēktiesību principiem. Šie tiesiskuma pamatprincipi valstīs, kas vai nu reāli, vai tikai nomināli bauda demokrātisku iekārtu, ir tikuši iekļauti katras valsts satversmē, resp., visaptverošā pamatlikumā (vai juridisko precedentu kopumā), kas stāv augstāk par visiem citiem likumiem un kas principā tiek mainīts tikai ļoti nozīmīgu nepieciešamību gadījumā. Konstitucionālām tiesām kā Latvijas Satversmes tiesai tad pieder nopietnā funkcija izvērtēt to, vai likumdevēja pieņemtie likumi atbilst vai neatbilst tobrīd spēkā esošam Satversmes burtam un garam. Pašu Satversmi mainīt toties nav tiesu sistēmas varā, jo to spēj tikai Saeima vai viss pilsoņu kopums tautas nobalsošanā.

Latvijā jau kopš valsts neatkarības proklamēšanas ir pieņemts un Satversmē vēlāk apstiprināts, ka vara pieder tautai, bet šo varu pilsoņi deleģē saviem ievēlētajiem priekšstāvjiem Saeimā, jo Latvija tika dibināta kā parlamentāra republika. Tautas vara tātad pirmkārt izpaužas kā nosacīta uzticība likumdevēja varai, kas kalpo kā starpniece, izvēloties – ar Valsts prezidenta ierobežotu, bet nozīmīgu līdzdalību – tos politiskos spēkus un tās konkrētās personas, kuru rokās tiks nodota izpildvara, resp., valsts pārvalde savās ikdienas izpaušmēs. Latvijas parlamentārā republika tātad nepastāv tāda stāva varas vertikālā, kāda valda prezidentālās republikās kā ASV vai arī dažās konstitucionālajās monarhijās, kur Ministru prezidenta rokās tiek nodotas ļoti plašas pilnvaras un ļoti plaša rīcības brīvība (kā tas, piem., ir Kanādas premjeram).

“Tauta”, protams, nav viengabalains veselums, bet gan ļoti dažādu indivīdu kopums, kam neizbēgami ir dažādi viedokļi un dažādas intereses. Tieši tamdēļ ir tikušas izveidotas daudzpartiju sistēmas, kas cenšas šo dažādību adekvāti atspoguļot parlamentārās debatēs. Politiskās partijas tomēr nav vienīgais veids, kā pilsoņiem paust savus uzskatus un virzīt savas intereses. Visā pasaulē arvien lielāku lomu spēlē tā sauktā pilsoniskā sabiedrība, kas apvieno vienādi domājošos gan nacionālā, gan internacionālā līmenī. Šādas organizācijas var ļoti nopietni iespaidot kā politiskos, tā ekonomiskos procesus. Tās var izteikt izaicinājumus

autoritāriem režīmiem vai arī pildīt nopietnu korigējošu funkciju, reaģējot uz situācijām, kur politiskie procesi ir par tuvu saauguši vai nu ar ekonomiskiem grupējumiem, vai ar noziedzīgo pasauli. Ekstrēmās gadījumos tauta var iziet ielās un dažreiz pat panākt netaisna režīma maiņu un demokrātijas atjaunošanu, kā tas bija ar Tautas frontes aktivizēto tautu Latvijā un aparteīda izbeigšanu Dienvidāfrikas Republikā. Stingri autoritārās sistēmās, protams, ka demonstrācijas tiek apspiestas un to dalībnieki sodīti, bet modernie saziņas līdzekļi arvien efektīvāk atbalsta spontānas masu kustības. Diemžēl tie paši saziņas līdzekļi var izplatīt arī melus un dezinformāciju. Tamdēļ populistisku un demagoģisku spēku iespaidā pūļa vara var būt arī demokrātijai naidīga, kā tas bija redzams 2021. gada 6. janvāra uzbrukumā ASV Kaptolijam.

Ņemot vērā, cik strauji apstākļi mainās mūsdienu pasaulē, spēkā esošiem likumiem ir nepieciešami nemitīgi papildinājumi un uzlabojumi, gluži kā tas ir ar jebkuru mehānisku ierīci, kam nepieciešama regulāra tehniskā apskate un labojumi. Moderno parlamentu aktivitātes līmenis šajā ziņā krasi atšķiras no pašiem pirmajiem parlamentiem Eiropā, viņu vēsturiskajiem priekštečiem. Piem., 17. gadsimta Anglijā karaļa Čārlza I valdīšanas laikā karalis veselus 11 gadus (1629–1640) vienkārši atteicās parlamentu sasaukt (tas viņam gan dārgi maksāja, jo beigās viņš zaudēja ne tikvien varu, bet arī galvu).

Tas vien, ka likumdevējs ir aktīvs, diemžēl vēl negarantē, ka pieņemtie likumi vienmēr būs kvalitatīvi, resp., valsts interesēs tie labākie iespējamie. Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas bija ietekmīgi sabiedrības slāņi, kam tā sauktā “nesakārtotā” likumdošana vairāku gadu garumā bija izcili izdevīga. Vēlākos gados ES un NATO Latvijai kā kandidātvalstij izvirzītās prasības bija ļoti svētīgas, lai pārliecinātu Saeimu sakārtot to, kas ilgstoši bija palicis “nesakārtots”. Latvijas vienpalātas sistēmā Augstākās palātas trūkumu kompensē vienīgi Valsts prezidentam Satversmē paredzētās veto tiesības. Valsts prezidentam tātad ir jāpilda tās funkcijas, kas citās valstīs būtu Senātam, un tas sniedz ļoti būtisku iespēju uzlabot pieņemtos likumus tādos gadījumos, kad tie dažādu iemeslu dēļ būtu labojami. Otrā instance, kam

tas ir iespējams, ir Satversmes tiesa, bet tikai lemjot par to, vai likums atbilst Satversmei. Citās valstīs, piem., Francijā, Satversmes tiesai ir iespējas konsultēt Nacionālo asambleju un valdību vēl likumu tapšanas gaitā. Valsts prezidents Egils Levits kā pieredzējis konstitucionālo tiesību speciālists vēl nesen ir nācis klajā ar vairākiem priekšlikumiem, kā uzlabot likumdošanas kvalitāti un tiesu sistēmu Latvijā. Es novēlu Satversmes tiesai auglīgu sadarbību ar Valsts prezidentu šajos jautājumos, abām valsts instancēm uzņemoties kopīgas rūpes par tiesiskuma nostiprināšanu Latvijā.

Viens no svarīgākajiem principiem, kas jebkuras modernas demokrātijas satversmē tiek iekļauts kā likuma varas pirmā un pēdējā izpausme, ir – viens likums visiem bez izņēmumiem, par labu vai par sliktu jebkurai jebkādi identificējamai tautas daļai. Tas varbūt izklausās vienkārši, bet nebūt tā nav. Viena no lielākajām vēstures ironijām ir tā, ka šāds princips savas attīstības pirmsākumos – tieši otrādi – vispirms tika attiecināts tikai uz šauri definētiem iedzīvotāju slāņiem. Tā vēsturiskās *Magna carta* parakstīšana Anglijā paplašināja aristokrātijas tiesības iepretim karalim, bet nekādā ziņā nemainīja viņu privilēģijas savās attiecībās ar parastiem iedzīvotājiem. Kad lēnām paplašinājās parlamentu vara iepretim karaļi it kā Dieva dotām iedzīmtām tiesībām uz absolūtu varu, vēl joprojām spēkā palika privilēģijas vai to trūkumi zemes īpašniekiem iepretim bezzemniekiem, vīriešiem iepretim sievietēm, baltās rases pārstāvjiem iepretim melnādainajiem kā vergiem, kungiem iepretim dzimcilvēkiem, kristiešiem iepretim ebrejiem utt. un tā joprojām. Vēstures gaitā inkluzivitāte jeb iekļautība likuma priekšā ir kļuvusi arvien liberālāka, kamēr konservatīvākie spēki tam parasti ir turējušies pretim. Dažkārt pretošanās vienlīdzībai notikusi vardarbīgi un ar ieročiem rokās kā ASV pilsoņu karā, kad Dienvidu štati pretojās vergu brīvlaišanai; citreiz vienlīdzība panākta ar nevardarbīgām akcijām, kā pagājušā gadsimta 60. gadu protestos pret rasu segregāciju, kas joprojām vēl bija spēkā tajos pašos ASV štatos. Eiropas vēl gluži nesenajā vēsturē neizdzēšams kauna traips, nenoliedzami, ir bijis Hitlera režīma veiktais genocīds pret ebreju tautu, kas bija ekstrēmākā iespējamā rasisma izpausme,

kā arī vēl nesenākais 1995. gada serbu armijas genocīds pret Bosnijas musulmaņu vīriešiem un zēniem.

Mūsdienu Eiropā šobrīd valdošā ir cilvēktiesību interpretācija, kas neļauj jebkāda veidā izslēgt jebkādu pilsoņu apakšgrupu no citiem paredzētām tiesībām uz darbu, izglītību, veselības aprūpi un visām citām pilsoņu tiesībām. Dzīves īstenībā tomēr atklājas, ka šo principu ir iespējams uzskatīt kā esam pretrunā ar vairāku reliģisko konfesiju dogmām kur, piem., sievietei netiek uzskatīta par līdzvērtīgu cilvēciņu būtnei vīrietim, ja jau viņai nav paredzētas tās pašas tiesības kalpot Dievam tādā pašā veidā kā vīrietim, vai arī cilvēki tiek iedalīti dažādās vērtības kategorijās atkarībā no savas seksuālās orientācijas. Šāda veida ideoloģiskās pretrunas kopš Lielās franču revolūcijas laikiem ir iespējams risināt ar reliģijas kā garīgās autoritātes atšķiršanu no valsts likumīgās laicīgās autoritātes, t. i., ar reliģijas atšķiršanu no valsts. Savos pirmsākumos Lielā franču revolūcija, protams, gan bija atklāti antiklerikāla, jo asi vērsās ne tikvien pret aristokrātijas, bet arī baznīcas pārmērīgām laicīgām privilēģijām. Tomēr, kad obligātās nodevas baznīcai tika likvidētas, kļuva iespējams ieviest apgaismības laikmeta attīstīto reliģiskās jeb sirdsapziņas brīvības principu, kas atļauj katram pilsonim brīvi izvēlēties ticēt vai neticēt Dievam, kā arī Dievu pielūgt pēc pašā izvēlētas vai no vecākiem mantotas konfesijas tradīcijām.

Konservatīvo morālo vērtību vārdā tomēr nereti tiek sludināti arī ekstrēmi aizspriedumaini, rasistiski vai populistiski viedokļi, kā arī izplatītas konspirācijas teorijas. Ungārijā un Polijā ir nākušas pie varas populistiskas un preteuropeiskas partijas, kas savās programmās nopietni novirzās no cilvēktiesību principiem, kādi citviet Eiropā jau sen pieņemti kā paši par sevi saprotami. Tas, protams, vājina Eiropas Savienību kā politisku spēlētāju pasaules mērogā. Vecāko dalībvalstu starpā par šo šķelšanos dažkārt tiek vainota “nacionālisma” atdzimšana Austrumeiropā, kas saprotami apvaino daudzus Austrumeiropas iedzīvotājus, jo norāda uz vismaz daļas rietumeiropiešu nespēju atšķirt leģitīmu nacionālismu un patriotismu no neonacisma, kas ir pilnīgi atšķirīgas lietas. Tajā pašā laikā nevar noliegt, ka Latvijas likumdevēji diemžēl noveduši pie

Latvijas iekļaušanas to sešu Eiropas Savienības valstu sarakstā, kas vēl joprojām nav spējušas ratificēt Stambulas konvenciju un kam vēl šī gada janvāra beigās Eiropas Savienības instances izteikušas pieklājīgu mudinājumu censties beidzot to darīt.

Kā tautai, kas vēstures gaitā ilgi un smagi cietusi no savas cilvēcīgās cieņas un vērtības noliegšanas no citu tautu puses, mums kā latviešiem tiešām nepiestāv nostājas, kas nespēj pieņemt vienlīdzības principus un attiecināt tos uz visiem cilvēkiem bez izņēmumiem. Aizspriedumu ziņā ne tikvien mūsu bērniem, bet arī mums pašiem ir priekšā vēl nopietns izglītošanās ceļš ejams, līdz mēs būsīm pilnībā gatavi atteikties no maldīgās domas, ka citu

noniecināšana kalpo mūsu pašu pašapziņas celšanai. Atcerēsimies, ka varam sagaidīt cieņu un taisnīgumu pret sevi tikai tādā sabiedrībā, kur visi ir gatavi to pašu dāvat arī citiem. Laimīgā kārtā kultivēt iecietību nemaz nav tik grūti, kā dažkārt tas varbūt šķiet. Turpināta izaugsme un izglītība mūža garumā ļaus mums sasniegt ne to vien!

Noslēgumā novēlu Satversmes tiesai un tās tiesnešiem sekmīgu darba gadu, labu veselību (īpaši – ilgstošās pandēmijas laikā) un turpināt nenogurstoši rūpēties par tiesiskumu un taisnīgumu Latvijā. Novēlu, lai Satversmes tiesas darbs būtu visai mūsu tiesu sistēmai par paraugu un lai tas izpelnītos visas tautas atziņu un cieņu!

VĒRES

Paine, Thomas (1791–92). *Rights of Man*.

Wollstonecraft, Mary (1792). *A Vindication of the Rights of Woman*.